

TRABZON VİLAYETİ HAYVAN EKOLOJİSİNİN TARİHSEL PANORAMASINDAN BİR ÖRNEK: OSMANLI SALNAMELERİ

An Example from the Historical Panorama of Animal Ecology of the Trabzon Province:
The Ottoman Annuals

Şule Sanal¹, Mehmet Yavuz Erler², Ayşe Menteş Gürler³

¹ Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Veteriner Fakültesi, Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji AD

² Prof. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi AD

³ Doç. Dr. Harran Üniversitesi Veteriner Fakültesi Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji AD

ÖZ

Salname, bir yıllık olayları topluca göstermek üzere yazılmış eserler için kullanılan ve Türkçeye de Tanzimat'tan sonra girmiş olan bir terimdir. Osmanlı Devleti'ndeki ilk salnameler, devlet tarafından 1847 yılında "Devlet-i Aliye-i Osmanî" ismi ile basılmıştır. Sınırları bu günkü Trabzon, Samsun, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane, Sivas, Amasya ile Tokat illerinin bazı kazaları arasındaki bölümü kapsayan Trabzon Vilayeti'nin ilk salnamesi 1869 yılında basılmıştır. Trabzon Vilayet Salnamesi, 1869–1904 yılları arasında toplam 22 adet yayınlanmıştır. Çalışma, bu salnamelerde Trabzon Vilayeti'nin hayvan ekolojisinin tarihsel panoramasını değerlendirmek amacıyla yapılmıştır. Yayınlanmış salnameler incelendiğinde üç önemli başlık olduğu tespit edilmiştir. Bunlar; 1- Evcil ve yabani hayvan varlığı ile bunların sayısal değerleri, 2- Deniz ürünlerinin özellikle hamsi balığının nasıl avlandığı, değerlendirildiği ve tüketim şekli, 3-Yunus balıklarına yaklaşım ve avlanma şekilleri ile horoz dövüşleridir. Sonuç olarak, Salnamelerin XIX. yy son çeyreğinde Trabzon vilayetinin kapsadığı Karadeniz bölgesinin hayvan varlığı ile özellikle "Canik Atları" gibi, nesli tükenmekte olan hayvanlara ilişkin bilgilerin edinilmesi açısından önemli kaynaklar olduğu iddia edilebilir. Ayrıca, yunusların avlanma şekillerinin eleştirilmesi gibi hayvan hakları açısından günümüzde yeni yeni tartışılan konuların da ele alınmış olmasının, döneme ışık tutması açısından önemli olduğu söylenebilir.

ABSTRACT

"Salname" [henceforth referred to as "annual"] is a term used for works written to collectively show the events of one year, and which entered the Turkish language after the Reform in Ottoman Empire in 1839. The first annuals in the Ottoman State were published by the state in 1847 under the name "Devlet-i Aliye-i Osmani. They contain important information pertaining to historical, administrative, military, cultural, and other fields. The first annual for the Province of Trabzon, whose borders encompassed what is today Trabzon, Samsun, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, and the region between some of the townships of what is now Gümüşhane, Sivas Amasya, and Tokat, was published in the year 1869. The Trabzon Provincial Annual was published 22 times in total between the years 1869 and 1904. The study was conducted with the purpose of reviewing the historical panorama of the animal ecology of the Trabzon Province in these annuals. Three major headings were established upon examination of these annuals. These include: 1- Domestic and wild animal stocks and their numerical values, 2- How sea products, the anchovies in particular, were fished, put to use, and their form of consumption, and 3- The approach toward dolphins and the ways of hunting them, and cockfights. In conclusion, it can be argued that the annuals are important resources for the acquisition of information regarding the animal stock of the Black Sea region contained within the Province of Trabzon and endangered animals such as the Janik horses. Additionally, the handling also of issues only recently being discussed in our day with regard to animal rights, such as criticism of the way of hunting dolphins, is important in terms of shedding light on the period.

Anahtar Kelimeler: Hayvan, Salname, Trabzon Vilayeti Salnamesi

Keywords: Animal, Salname [Annual], Salname [Annual] of the Province of Trabzon

Lokman Hekim Dergisi, 2016; 6(3):106-111

Geliş Tarihi- Received: 09.03.2016; Kabul Tarihi-Accepted : 18.07.2016

*İletişim-Correspondence Author: Ayşe Menteş Gürler, Harran Üniversitesi Veteriner Fakültesi, Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı – Harran University Faculty of Veterinary, Department of Veterinary Medicine History & Deontology, Şanlıurfa-Türkiye.
mentegurler@gmail.com*

Giriş

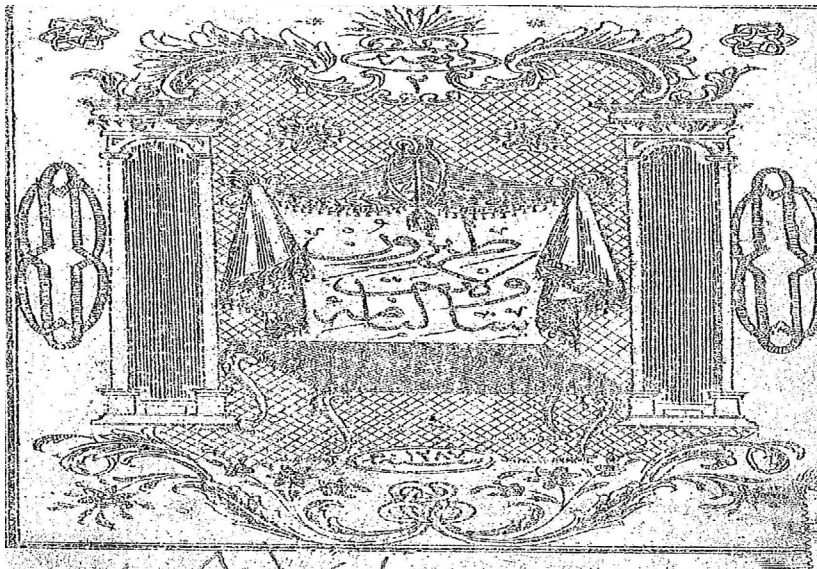
SALNAMALER ve TRABZON SALNAMESİ

Salname, bir yıllık olayları topluca göstermek üzere yazılmış eserler için kullanılan ve Türkçeye de Tanzimat'tan sonra girmiş olan bir terimdir. Osmanlı Salnameleri'nde, Fransızların "annuel" adıyla yayınladıkları; devletin insan ve materyal kaynaklarını istatistik verilerle kayıt altına alan yıllıkların örnek alındığını belirtmek mümkündür¹. Osmanlı Devleti'ndeki ilk salnameleri 1847 yılında "Devlet-i Aliye-i Osmani" ismi ile basılmıştır². Bazı dönemlerde "Nevsal" adıyla da yayınladıkları tespit edilmekle beraber ülke genelinde yaygınlaşmadıkları anlaşılmaktadır. Yayınlanan salnameler Osmanlı devlet teşkilatının 1847–1922 tarihleri arasındaki 75 yıllık dönemini yansıtmakta; tarihi, idari, askeri, kültürel ve diğer sahalarda ilgili önemli bilgileri içermektedir.

Salnameleri resmi ve özel salnameler olarak ikiye; resmi salnameleri de yayınladıkları yerlere göre üçe ayırmak mümkündür. Bunlar Devlet, Nezaret ve Vilayet Salnameleridir. Devlet Salnameleri'nde, Osmanlı padişahlarının biyografileri, meclisler, takvimler nezaretler, vilayetler ve okullara ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Nezaret Salnameleri, Harbiye, Ticaret ve Nafia, Hariciye, Bahriye, Maarif, Maliye Nezaretleri tarafından çıkarılmıştır. Vilayet Salnameleri ise 1865 yılından itibaren birçok vilayetçe çıkarılmıştır. Vilayet Salnameleri, ait oldukları vilayetlerin idari-mahalli tarihi, üretimi, eğitimi, nüfusu vs. gibi konularda önemli bilgiler sunan vazgeçilmez kaynaklardır².

Sınırları bugünkü Trabzon, Samsun, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane, Sivas, Amasya, Tokat şehirlerinin bazı kazaları arasındaki bölümü kapsayan Trabzon Vilayeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli vilayetlerindendir³. Osmanlı öncesinde olduğu kadar Osmanlı döneminde de Doğu Karadeniz için ekonomik ve siyasal açıdan Anadolu'nun iç kesimleri, Karadeniz, İran ve Orta Asya için önemli bir geçiş noktası olmuştur⁴. Özellikle Trabzon'dan İran'a açılan transit yol ile Osmanlı ve Avrupalı tüccarlar Trabzon üstünden Kafkasya, İran ve Güney Rusya'ya ticaret yapabilmıştır. Bu yolla Avrupa'dan birçok malın ithalatının yanı sıra Trabzon ve çevresinde üretilen malların da ihracatı söz konusu olmuştur⁵. Vilâyet Salnameleri'nde vilâyetlerin devlet tarafından kontrol edildiğini de görmek mümkündür. Devlet kontrolünün yoğun olduğu vilâyetlerde kayıtların iyi tutulduğu ve salnamelerin de detaylı olduğu ve coğrafi olarak İstanbul'a yakın olan vilâyetler ile Karadeniz'deki ve bazı Anadolu vilâyetlerinin (Bursa, İzmir, Kastamonu ve Konya) vilayet salnamelerinin eksiksiz olduğu söylenebilir⁶. Trabzon Vilayeti Salnamesi'nin ilki 1869 yılında basılmış ve (*Resim 1*) sonuncusu 1905'te olmak üzere 22 cilt halinde yayınlanmıştır⁷. Bunların tamamı, 1993-2009 yılları arasında, Kudret Emiroğlu tarafından yapılan çevrim yazılarıyla, Osmanlıcası ve Latin alfabesi transkripsiyonu birlikte, şamua kâğıda ve bez ciltli olarak Trabzon Vakfı tarafından basılmıştır⁸⁻⁹.

Salnamelere ilişkin çeşitli konularda bilimsel incelemeler bulunmaktadır¹⁰⁻¹². Ancak yapılan araştırmalarda daha önce hayvan ve hayvansal ürünlere ilişkin olarak yapılan özerk bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışma, Trabzon Vilayeti'nin salnamelerinde hayvan ekolojisinin tarihsel panoramasını değerlendirmek amacıyla yapılmıştır.

Şekil 1. Trabzon Vilayeti Salnamesi Kapak Sayfası (II. Cilt)

BULGULAR**TRABZON VİLAYETİ SALNAMESLERİNDE HAYVAN**

Yayınlanmış olan 22 adet Trabzon Vilayeti Salnamesi⁸ hayvan ve hayvansal ürün açısından incelendiğinde yalnızca yedi adedinde üç önemli başlık olduğu tespit edilmiştir.

1- Evcil ve Yabani Hayvan Varlığı

Vilayetin evcil ve yabani hayvan varlığı ile bulunabilenlerin sayısal değerleri yıllara göre ayrılarak Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Yıllara göre evcil ve yabani hayvan türleri ve sayıları

1888 (Cilt 13)	1892 (Cilt 14)	1894 (Cilt 15)	1896 (Cilt 16)	1898 (Cilt 17)	1900 (Cilt18)	1901 (Cilt 19)
EVCİL HAYVAN						
Koyun	Koyun	Koyun	Koyun	Koyun	Koyun	Koyun (462.663)
Siğir	Siğir	Siğir	Siğir	Siğir	Siğir	Öküz (29.325)
Manda	Manda	Manda	Manda	Manda	Dişi Manda	Manda(16.300)
İnek	İnek	İnek	İnek	İnek	İnek	İnek (241.714)
Deve	Deve	Deve	Deve	-	Deve	Deve (125)
-	-	-	-	Keçi (800.000)	Keçi (800.000)	Keçi (215.902)
Beygir	Beygir	Beygir	Beygir	Beygir	At	Beygir (33.946)
Katır	Katır	Katır	Katır	Ester	Ester	Ester (6.536)
Merkep İyi cins At-	Merkep İyi cins At-	Merkep İyi cins	Merkep İyi cins At-	Merkep İyi cins	Merkep Himar	Merkep(8.952)
Kısrak (İl içinde Nadiren) At-Kısrak (Canik Sancağı; Bafra ve Çarşamba)	Kısrak (İl içinde Nadiren) At-Kısrak (Canik Sancağı; Bafra ve Çarşamba)	At-Kısrak (İl içinde Nadiren)	Kısrak (İl içinde Nadiren) At-Kısrak (Canik Sancağı; Bafra ve Çarşamba)	At-Kısrak (İl içinde Nadiren) At-Kısrak (Canik Sancağı; Bafra ve Çarşamba)	-	-
VAHŞİ HAYVAN						
Kurt	Kurt	Kurt	Kurt	Kurt	Kurt	Kurt
Tilki	Tilki	Tilki	Tilki	Tilki	Tilki	Tilki
Ayı	Ayı	Ayı	Ayı	Ayı	Ayı	Ayı
Çakal	Çakal	Çakal	Çakal	Çakal	Çakal	Çakal
Geyik	Geyik	Geyik	Geyik	Geyik	Geyik	Geyik
Tavşan	Tavşan	Tavşan	Tavşan	Tavşan	Tavşan	Tavşan
Sansar	Sansar	Sansar	Sansar	Sansar	Sansar	Sansar
	Zerdeva	Zerdeva	Zerdeva	Zerdeva	Zerdeva	Zerdeva
	(Ağaç Sansarı)	(Ağaç Sansarı)	(Ağaç Sansarı)	(Ağaç Sansarı)	(Ağaç Sansarı)	(Ağaç Sansarı)
KANATLI						
Tavuk	Tavuk	Tavuk	Tavuk	Tavuk		
Kaz	Kaz	Kaz	Kaz	Kaz		Kaz (Samsun)
Ördek	Ördek	Ördek	Ördek	Ördek		Ördek (Samsun)
Bıldırcın	Bıldırcın	Bıldırcın	Bıldırcın			
Bekaça (Su Çulluğu)	Bekaça (Su Çulluğu)	Bekaça (Su Çulluğu)	Bekaça (Su Çulluğu)	Bekaça (Su Çulluğu)	Horoz (Gerze)	
Hindi	Hindi	Hindi	Hindi			
Karatavuk	Karatavuk	Karatavuk	Karatavuk			
Keklik	Keklik	Keklik	Keklik			
Güvercin	Güvercin	Güvercin	Güvercin			
Akbaba	Akbaba	Akbaba	Akbaba			

HAŞARAT				
Yılan Akrep	Yılan Akrep	Yılan Akrep	Yılan Akrep	
BALIK				
Turna	Turna	Turna	Turna	Turna
Kalkan	Kalkan	Kalkan	Kalkan	Kalkan
Sargan	Sargan	Sargan	Sargan	Sargan
Tekir	Tekir	Tekir	Tekir	Tekir
Mercan	Mercan	Mercan	Mercan	Mercan
Palamut	Palamut	Palamut	Palamut	Palamut
Mezgit	Mezgit	Mezgit	Mezgit	Mezgit
Hamsi	Hamsi	Hamsi	Hamsi	Hamsi
	Yunus	Yunus	Yunus	Yunus
				(Sürmene)
DİĞER				
				Arı
				İpek
				Böceği

2- Deniz Ürünleri

Deniz ürünleri, özellikle hamsi balığının nasıl avlandığı, değerlendirildiği ve tüketim şekli detaylı olarak anlatılmıştır. Bu konu için verilen bilgiler, 1888 yılında (Cilt 13), hamsinin mevsiminde bol çıktığı, fakir halkın bundan yararlandığı ve fazlasını daha sonra yemek üzere tuzladığı; 1894 yılında (Cilt 15) Hamsi balığının çok olduğu dönemlerde beher batmanı (7,692 kilogram olan ağırlık ölçü birimi) iki kuruştan yirmi otuz paraya satıldığı; 1896 yılında (Cilt 16) hamsinin döneminde bol çıktığı fazlasının salamura yapıldığı ve hamsinin Sardalya'dan biraz küçük bir balık olduğu ve alışmamış insanların yemesi durumunda rahatsızlık vereceği, mevsiminde denizin üstünde bir kulaç derinliğinde bol miktarda olup nerdeyse birbirinin üstüne yığıldığı ve fazlasının tarlalara dökülerek gübre olarak kullanıldığı ve 1900 yılında (Cilt 18) ise hamsinin bölge halkına doğanın bir lütfu olduğu ve fakir halkın ihtiyacını karşıladıktan sonra gübre olarak tarlalara döküldüğü şeklindedir. Ayrıca avlanan tüm balık türleri de Tablo-1 de verilmiştir.

3- Yunus Balıklarının Avlanması ve Horoz Dövüşleri

Yunus balıklarının avlanması ve yakalama şekillerinden 1888 yılına ait Cilt 13'de bahsedilmiş; 1894 yılına ait Cilt 15'te yunus balıklarının avlanarak yağlarının Avrupa'ya ihraç edildiği bildirilmiştir. Yunus balıklarının hunharca yakalanmaları ve öldürülmeleri 14. Ciltte (1892) detayları ile anlatılmakta ve özellikle kınanmaktadır. Bu durum aşağıdaki ifadelerle vurgulanmıştır:

"Hakikat! İnsanoğlunun elinden ne havada uçan kuşlar emin olabilirler ne de denizin dibinde yüzen balıklar! Yunus balıklarının saydı için buralarda "ığırp" tabir olunur kalın ve kavi bir ağ istimal olunur. Bu ağ bir kayık içinde bulunan iki üç sayyadın kuvvetli kollarıyla idare ve istimal edilmektedir. Balıkların gömülü buldukları his olunan mahalle atılan bu ağ ne kadar balık ihata ediyor ise onların bir daha o şebeke-i mekide't içinden sıyrılıp kaçabilmeleri ihtimali kalmıyor. Çünkü şu ihtimale karşı kayık içinde elinde martini tufengi bulunan sayyadlardan birisi bu vazife-i tarassudu o kadar müteyakkızane, o derece çire-destane bir maharetle ifa etmektedir ki ağın içinde canhıraşhane bir ızdırabın tesiriyle kıvranıp durmakta bulunan balıklarda biri şayet denize doğru sıçrayıp kurtulmanın çaresini taharri edecek olursa derhal aldığı kurşun yarasıyla orada sıfırı tüketmektedir. İşte bu suretle sayd olunmakta olan şu bedbaht balıklar diri diri tutulup itlaf olunduıkları sırada o kadar acıklı bir nalış-i can güdaz ile inim inim iniyorlar ki bu inilti en katı yürekli bir adamın dahi tüyelerini ürpertecek bir tesiri can-şıkafı haiz iken ülfet ve itiyadın netce-i lakaydanesi midir? Sayyadların rikkat-i kalbiyelerini tahrik etmek şöyle dursun ihtimal ki o inilti onlara göre nağme-i surur olmak hükmünü bile alıyor."

Hayvancılıkla ilgili en yoğun ve değişik bilgilerin verildiği 1898 yılına ait 17. Cilt'te ise doğal yaşamın önemi şöyle ifade edilmiştir:

"Dünyaya yalnız insanların vücudu şeref veriyor zan olunur. Halbuki bu şereften hayvanat-ı saire dahi bi hakkın hissedar bulunuyor. Ne şüphe, meşcerlerin, koruların safası kuşlarla; çimenlerin yaylaların koyun ve kuzularla; denizlerinde balıklarla hasıldır. Vakıa insan bu fuyuz, bu ervaha ulviyet üzere hâkimdir. Hemen bi'l-cümle mahlûkat onun emir ve nüfuzu altındadır. Şu da müsellemdir ki hayvanların efal-i insaniyeyi ifaya hadim olduğu ne derece müberhen ise hayvanların onlardan istifadesi de o nispette ziyadedir. Yani intifa azmiyle beşerin üzerlerine münteşir olan azim husule getirmiş oluyor. Yaylalar, sayfiyeler, şitaiyeler, hastaneler, tabipler, eczacılar, tarafeynin selamet ve saadetini seyyanen maruz ve mahsustur. Bu sebeple âlemde nesl-i insan ve hayvanatın beraberce bekası temenni olunmuyor mu? İşte birinin vücudu diğerinin na-bud olmasını istilzam etmediği için

kıtanın, bir memleketin şeref ve serveti elbette insanlarıyla, hayvanlarıyla daimdir demek lazım gelir.” Çift hayvanlarına ilişkin olarak, inek ve dişi manda sayısının daha fazla olduğu ve bunların sütünden elde edilen tereyağların çok meşhur ve tereyağı ihracatının çok memnuniyet verici olduğunu bildirilmektedir. Ayrıca, sütçü ineklerin ıslahının gerekliliğinden ve günlük süt veriminden bahsedilmiştir. Bununla birlikte arazi yapısının keçiye daha uygun olmasına rağmen, koyun sayısının daha fazla olduğu ve hemen her koyun sürüsünde kılavuz niteliğinde bir miktar keçi bulundurulduğu vurgulanmıştır. Bunların sayılarının 800.000’e yakın olduğu ancak son iki yıldaki şiddetli ve devamlı soğuklardan çok fazla kayıp yaşandığı yazılmıştır. Ayrıca, Erzurum ve Sivas bölgesinden her yıl gerçekleşen kaçak ve normal hayvan hareketleri sonucunda oluşan hastalık ve telefattan bahsedilmiştir. Kümes hayvanları ve yumurta tüketimindeki artışın tereyağının nefis ve halis olmasından kaynaklandığı iddia edilmiştir. Gerze Horozları tanımlanmış ve yakın bir zamana kadar bunların dövüştürülmesinin moda olduğu belirtilmiştir. Bafra ve Çarşamba Ovaları’nda bulunan Canik Atları’ndan bahsedilmiş ve iyi vasıflı hayvan yetiştirmenin, milli bir yaklaşım olması gerekliliği vurgulanmıştır.

TARTIŞMA ve SONUÇ

İzgör’e¹³ göre Osmanlı Salnameleri, genel olarak bir ülkenin; özelde de bir şehrin en ince detayına kadar genel yapısını veren nadir eserlerdendir. Salnamelerde şehir hayatına ait ipuçlarının olduğunu belirtmiş ve şehrin idarî, askerî, ekonomik, tarihî, sosyokültürel olarak tanıtımının yapıldığını bildirmiştir. Aynı şekilde Trabzon Vilayeti salnamelerine hayvancılık açısından bakıldığında, vahşi ve evcil hayvanların bilgileri, bazen de sayısal değerleri verilmiş, tereyağı ve yumurta gibi hayvansal ürünler ile Canik Atları ile Gerze Horozu tanıtımı yapılmıştır.

Yunus balıklarının avlamasına ilişkin detaylar anlatılmış ve avlanma şekli kınanmıştır. Bu durum doğal hayatın korunması için tarih çalışmalarına bilimsel dayanak oluşturmasıdır yönünden ele alınabilir. Salnamelerin basımından yaklaşık 70 yıl sonra Türkiye’nin Karadeniz sahillerinden 1951-1956 yılları arasında 4250-5000 ton yunus ve küçük balınanın yakalandığı bildirilmiştir. Karadeniz’deki yunus sayısının 1964-1966 yıllarından başlayarak çok azalması nedeni ile yunusların avlanması Sovyet Rusya tarafından 1966 yılında yasaklanmıştır. Türkiye’de de aynı dönemde yunus sayısındaki düşüş belirlenmiş ise de bu konuda etkin bir önlem alınmamıştır. Karadeniz sahilinde yaşayan diğer bir alt tür için mükerrer atışlı otomatik tüfeklerle yapılan avlanma sonucu, Karadeniz’deki mevcudun hızla azalması nedeniyle, yine Sovyet bölgesinde avlanmaları yasaklanmıştır¹⁴. Günümüzde, yunuslar, Dünya Koruma Birliği (IUCN) tarafından yayınlanan nesli tehlikeye giren türler listesinde (Kırmızı Liste) yer almaktadır. Karadeniz’de yaşayan yunusların da “nesli tehlike altında” kategorisinde bulunduğu belirtilmektedir¹⁵. Yunusların avlanma şekillerinin eleştirilmesinin, bu dönemde hayvan hakları konusuna yaklaşımı göstermesi açısından önemli olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, Trabzon Vilayet Salnamelerinin Trabzon vilayeti hayvan ekolojisi açısından önemli tarihsel veriler sağladığı ileri sürülebilir.

BİLGİ

Çalışma, IX. Lokman Hekim Tıp Tarihi Ve Folklorik Tıp Günleri, 10-13 HAZİRAN 2015 tarihinde Malatya’da sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

KAYNAKLAR

1. Pakalın MZ. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
2. Duman H, Bailey C, Yıldız M. Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu. Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara 2000.
3. Çadircı M. Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
4. Yolalıcı ME. Türk Tarihinin Kaynaklarına Genel bir Bakış. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 2008; 1 (3): 471-484.
5. Şaşmaz M. İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914 Cilt III. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
6. Palalı İ. Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi. Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2010; (23): 1-14.
7. Erişim: (<http://isamveri.org/?url=salname>). Erişim Tarihi: 09.02.2016.
8. Emiroğlu K. Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869 -1904, Cilt: 1-23. Trabzon Vakfı Yayınları, Ankara 1993-2009.
9. Erişim: (http://trabzonvakfi.org.tr/trabzon/vkitap_salnameler.html). Erişim: 09.02.2016.
10. Karsandık Ö. Maârif Salnâmelerine Göre Adana Sancağı’nda Eğitim- Öğretim (H.1316-1321/M.1898-1903). Tarih Araştırmaları Dergisi 2011; 130 (50): 151-171.
11. Eroğlu C, Babuçoğlu M, Köçer M. Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep. Global Strateji Enstitüsü Yayınları, Ankara 2007.
12. Güher E. Maârif Salnâmeleri’ne Göre Cebel-İ Bereket Sancağı’nda Eğitim-Öğretim (h.1316-1321/m. 1898-1903). Turkish Studies: International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic 2014; 9 (4): 457-467.

13. İzgöer AZ. Osmanlı Salnamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 2005; 3 (6): 539-552.
14. Kumerloeve H. Türkiye'nin Memeli Hayvanları. İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi 1978; 28 (1): 178-204.
15. Bilgin S ve ark. Türkiye Denizlerinde Yunus ve Balinaların Korunma Durumları ile Balıkçılıkla Etkileşimleri. XV. Ulusal Su Ürünleri Sempozyumu, Rize 1-4 Temmuz 2009.